

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра теорії та методик початкової освіти

Дипломна робота
магістра

з теми: **«ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ
ЗАСОБАМИ ІНТЕРАКТИВНИХ МЕТОДІВ
НА УРОКАХ «Я ДОСЛІДЖУЮ СВІТ»**

Виконала: студентка 2 курсу
PO1-M22z групи
спеціальності 013 Початкова освіта
Терлибавка Галина Ігорівна

Керівник: **Бахмат Н.В.**,
доктор педагогічних наук,
професор, завідувач кафедри теорії
та методик початкової освіти

Рецензент: **Бабюк Т. Й.**,
кандидат педагогічних наук, доцент

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	7
1.1. Світогляд як одна з форм самосвідомості школяра та необхідна умова життєдіяльності.....	7
1.2. Поняття світогляду та його структура.....	13
1.3. Сучасна практика роботи початкової школи з формування світогляду в молодших школярів	25
РОЗДІЛ 2. ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ ІНТЕРАКТИВНИХ МЕТОДІВ НА УРОКАХ «Я ДОСЛІДЖУЮ СВІТ»	35
2.1. Аналіз навчальних програм інтегрованого курсу «Я досліджую світ».....	35
2.2. Підбір інтерактивних методів як засобу формування світогляду в молодших школярів	39
2.3. Експериментальна перевірка результатів формування світогляду молодших школярів засобами інтерактивних технологій на уроках «Я досліджую світ»	57
ВИСНОВКИ	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	70

ВСТУП

Докорінні зміни у різних сферах життя в Україні актуалізують проблеми, пов'язані з визначенням місця та ролі початкової школи у демократичних перетвореннях. У Національній доктрині розвитку освіти України в XXI столітті та в Державній комплексній програмі «Вчитель» особлива увага приділяється створенню умов, що забезпечують високий рівень навчання та виховання молодших школярів. Серед основних завдань початкової школи формування світогляду учнів займає особливе місце, тому що саме він є підґрунтям розвитку повноцінного сприйняття дітьми навчального матеріалу, засвоєння ними низки моральних та суспільно-політичних понять, формування особистості молодших школярів у цілому.

Аналіз літератури свідчить, що формування світогляду молодших школярів засобами навчальної діяльності було предметом вивчення багатьох педагогів і психологів. Також актуальність дослідження зумовлюється концептуальними положеннями та державними вимогами реформування освіти в Україні, спрямованими на становлення особистості учня, розвиток його здібностей і обдарувань, наукового світогляду, про що зазначається в Національній доктрині розвитку освіти, законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про дошкільну освіту», Концепції загальної середньої освіти (12-річна школа), Державному стандарті початкової освіти, Базовому компоненті дошкільної освіти в Україні. Сучасна школа повинна формувати в підростаючого покоління наукову картину світу, розуміння місця людини в ній, ставлення до навколишньої дійсності та до самої себе, науковий світогляд. Постійно зростаючі вимоги до змісту й організації навчання та виховання потребують нових, більш ефективних підходів до формування особистості школяра.

У психолого-педагогічних дослідженнях Д. Богоявленської, Л. Венгера, О. Матюшкіна, Д. Ельконіна підкреслюється сензитивність молодшого шкільного віку до розвитку здібностей, формування інтересів

особистості, здійснення можливості виявити себе в різних видах розумової діяльності. Тому важливого значення набуває школа першого ступеня, яка покликана забезпечити моральне становлення особистості дитини, розвиток її здібностей, формування бажання й уміння вчитися, створити умови для повноцінного оволодіння загальнонавчальними вміннями і навичками, самовираження в різних видах діяльності, яка сприятиме розвитку ініціативи, уяви, фантазії, творчого мислення.

У сучасній педагогічній літературі також накопичений певний обсяг знань із питань з'ясування шляхів, форм та методів формування загальнонавчальних умінь і навичок учнів сучасної загальноосвітньої школи. Цим проблемам присвятили свої праці З. Захарчук, Н. Карапузова, Я. Кодлюк, А. Мартинова, Н. Скрипченко, А. Супрун та інші вчені.

Сучасні шкільні програми передбачають формування в учнів початкової школи світогляду, а саме: організаційного, загальномовленнєвого, загальнопізнавального. Проте, спостереження за роботою вчителів початкової школи показали, що в масовому досвіді цілеспрямоване формування світогляду молодших школярів, на жаль, майже не проводиться. Вчителі не завжди ставлять за мету сформуванню в учнів світогляд на уроках «Я досліджую світ», а обмежуються лише накопиченням фактичних знань. А це, у свою чергу, знижує розвивальну роль цих уроків, з одного боку, а з іншого – не сприяє розвитку у дітей інтересу до навколишнього світу.

Таким чином переконуємося, що є чимало нерозв'язаних теоретичних і практичних питань цієї багатопланової проблеми. Актуальність проблеми, теоретичне значення і потреба педагогічної практики зумовили вибір теми магістерської роботи **«Формування світогляду молодших школярів засобами інтерактивних методів на уроках «Я досліджую світ».**

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці ефективних шляхів формування світогляду в молодших школярів при впровадженні інтерактивних методів навчання на уроках «Я досліджую світ».

Завдання дослідження:

1. Здійснити аналіз літературних джерел щодо проблеми формування світогляду в молодших школярів.
2. Виділити шляхи формування світогляду в молодших школярів на уроках «Я досліджую світ».
3. Здійснити аналіз навчальної програми з курсу «Я досліджую світ» щодо формування світогляду в молодших школярів.
4. Підібрати інтерактивні методи, які впливатимуть на процес формування світогляду в молодших школярів та експериментально перевірити результати дослідження.

Об'єкт дослідження – освітній процес у початковій школі.

Предмет дослідження – шляхи формування світогляду молодших школярів на уроках «Я досліджую світ».

Методи дослідження: *теоретичні* (аналіз педагогічних, психологічних і навчально–методичних джерел за темою дослідження; їх систематизація й узагальнення); *емпіричні* (збір та обробка результатів дослідження – спостереження, анкетування, тестування, бесіди).

Наукова новизна: теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено ефективні шляхи формування світогляду молодших школярів при впровадженні інтерактивних методів на уроках «Я досліджую світ».

Практичне значення: підібрані інтерактивні методи навчання можуть слугувати вчителям, студентам педагогічних закладів та тим, хто цікавиться проблемами навчання молодших школярів.

База дослідження: Експериментальна робота проводилася в опорному закладі «Мигівський ліцей» Берегометської селищної ради Вижницького району Чернівецької області в 2-А (експериментальний) і 2-Б (контрольний) класах (2022-2023 н.р.).

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри теорії та методик початкової освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (2022-2023 рр.) та представлено на міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференціях.

Публікації.

Терлибавка Галина. Сучасна практика роботи школи щодо формування світогляду в молодших школярів // Збірник наукових праць студентів і магістрантів педагогічного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка ; педагогічний факультет ; [відпов. секр. Н.В. Бахмат]. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2023. Вип. XIX. С. 381-388.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновкі в, список у використаних джерел і містить додатки.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз сучасної педагогічної літератури свідчить, що зміни неможливі без застосування на уроках інтерактивних технологій, які ґрунтуються на діалозі, моделюванні ситуацій вибору, вільному обміні думками тощо.

Особистісний підхід до освітнього процесу передбачає певну переорієнтацію свідомості вчителя, погляду на особистість учня та на себе як цінність та самоцінність. Тоді цей процес набуде особистісного спрямування. А всі зміни в системі освіти повинні розглядатися в контексті удосконаленого уроку, навчання на якому має підпорядковуватися не повідомленню матеріалу й перевірці знань, а виявленню досвіду учнів щодо викладеної вчителем інформації.

Сьогодні вже неможливо навчати традиційно: у центрі освітнього процесу має бути учень. Від його творчої активності на уроці, вміння доказово міркувати, обґрунтовувати свої думки, вміння спілкуватися з учителем, учнями класу залежить успіх у свідомому опануванні шкільної програми.

2. На основі аналізу психолого–педагогічної та методичної літератури ми визначили *шляхи* формування світогляду в молодших школярів.

- правильна побудова уроків «Я досліджую світ» (суспільствознавчого і природознавчого напрямів), що сприятимуть формуванню світогляду в учнів;

- підбір та знання методики впровадження інтерактивних вправ на уроках «Я досліджую світ»

- вироблення в молодших школярів умінь накопичувати знання, приймати власні рішення, переконливо робити висновки.

3. Аналіз даних програм показує, що навчальний предмет «Я досліджую світ» має інтегрований характер, який включає в себе природознавчу та суспільствознавчу складові. Його зміст утворює система

уявлень і понять, відібраних з природничих та суспільно–історичних наук на основі ідеї цілісності природи та суспільства з урахуванням міжпредметних зв'язків у початковій ланці освіти і перспективних зв'язків із природознавчими та суспільствознавчими курсами, що вивчатимуться в наступних класах.

4. Використання різних інтерактивних технологій, які впливають на процес формування світогляду в молодших школярів на уроках «Я досліджую світ» дозволяють вирішити такі завдання як: активно стимулювати учнів до самостійної діяльності, що забезпечить саморозвиток, самоосвіту, самовираження; сприяти становленню активної позиції дітей щодо реалізації ідеалів і цінностей; створити умови учням задля набуття ними досвіду поведінки та комунікативної взаємодії.

З використанням інтерактивних методик учні набуватимуть навичок правомірної поведінки, вчитимуться правильно діяти в різних життєвих ситуаціях, привчатимуться до соціальної активності.

Завдяки вживання інтерактивних вправ навчання розвивається світогляд (знання, погляди, переконання) учнів, удосконалюється поведінка (вчинки, звички, вміння) школярів у соціальному оточенні.

Експериментально перевірені результати формування світогляду в молодших школярів у контрольному та експериментальному класах дають змогу говорити про такі переваги інтерактивного навчання: формування навичок культури спілкування (вміння вести дискусію, обговорення); вироблення вміння приймати спільні рішення; удосконалення вміння робити аналіз, синтез, висновки та узагальнення; формування навичок ораторського мистецтва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні питання теорії і практики інклюзивного навчання у закладах освіти : монографія / [кол. авт.: Гаврилова Н. С., Миронова С. П., Платаш Л. Б., Романюк С. З. та ін.] ; за заг. ред. Л. Б. Платаш. Чернівці : Технодрук, 2020. 572 с.
2. Бершадська В. А., Грищенко Н. Г., Чепляка О. В. Формування екологічної грамотності, популяризація здорового способу життя – складова навчально-виховного процесу. Сучасний заклад освіти. Нові пріоритети розвитку : II районна інтернет-конференція (м. Мала Виска, Новоукраїнський р-н, Кіровоградська обл.) URL: https://rmk-mv.blogspot.com/2018/02/blog-post_84.html
3. Бех І. Д. Особистість на шляху до духовних цінностей : монографія. Київ ; Чернівці : Букрек, 2018. 320 с.
4. Бондаренко В. В. Виховання казкою (за матеріалами виставки «Василь Сухомлинський – дитячий письменник» у педагогічному музеї України). *Василь Сухомлинський у діалозі із сучасністю. Розмірковуємо про художньо-емоційний світ дитинства* : тези XI Міжнар. і XXVIII Всеукр. пед. читань, 24 верес. 2021 р. Ужгород : РІК-У ; ЗППО, 2021. С. 29–31.
5. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітків: реалії та перспективи : монографія. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2016. 340 с.
6. Важинський С. Е., Щербак Т. І. Методика та організація наукових досліджень : навч. посіб. Суми : Сум. держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка, 2016. 260 с.
7. Василюк М. А. Екологічне виховання школярів – актуальна проблема сьогодення. Кам'янське, 2015. *На урок* : освітній проект. URL: <https://naurok.com.ua/EKOLOGICHNE-VIHOVANNYA-PERSHOKLASNIKIV-NA-UROKAN-NACHANNYA-GRAMOTI-103371.HTML>.
8. Василь Сухомлинський : наук. праці / упоряд. та наук. ред. П. Сікорський, Д. Герцюк. Львів : Бадікова Н. О., 2018. 252 с.

9. Використання інтерактивних методів навчання під час проведення занять з цивільного права та процесу : навч.-метод. посіб. / Р. Я. Демків, І. М. Євхутич, Т. В. Курило та ін. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 188 с.

10. Використання інтерактивних технологій на уроках у початковій школі [посібник] / відп. за вип. К. С. Микитів. Бібрка, 2020. 58 с. URL: http://bibrka-school.org.ua/ckfinder/userfiles_new/files/vatulak_2021.pdf

11. Використання педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського в розробці змісту передшкільної освіти : монографія / Т. М. Степанова, О. С. Соколовська, О. С. Трифонова та ін. Київ : Слово, 2016. 265 с.

12. Волкова Н. П. Інтерактивні технології навчання у вищій школі : навч.-метод. посіб. Дніпро : Ун-т ім. Альфреда Нобеля, 2018. 360 с.

13. Воронцова Т. В., Пономаренко В. С. Навчально-методичний посібник «Нова українська школа: методика навчання інтегрованого курсу «Я досліджую світ» у 1–2 класах закладів загальної середньої освіти на засадах компетентнісного підходу». Київ. : Видавництво «Алатон», 2019. 128 с.

14. Геращенко Т. Г. Філософія у стислому викладі : навч. посіб. Суми : Університетська книга, 2015. 180 с.

15. Гільберг Т., Тарнавська С., Павич Н. Я досліджую світ : підруч. для 2-го кл. закл. заг. серед. освіти (у 2-х ч.) : ч. 1 / Тетяна Гільберг,. Київ : Генеза, 2019. 144 с.

16. Гільберг Т., Тарнавська С., Павич Н. Я досліджую світ : підруч. для 2-го кл. закл. заг. серед. освіти (у 2-х ч.) : ч. 2 / Тетяна Гільберг,. Київ : Генеза, 2019. 144 с.

17. Громадянська освіта та методика її навчання : підручник для студ. пед. закладів вищої освіти / за заг. ред. Т. В. Бакка, Т. В. Мелещенко. Київ : Оріон, 2019. 320 с. : іл.

18. Грущинська І. В., Хитра З. М. Я досліджую світ. Підручник для 2 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах) : Частина 1. Київ : УОВЦ «Оріон». 2019. 144 с.

19. Грущинська І. В., Хитра З. М. Я досліджую світ. Підручник для 2 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах) : Частина 2. Київ : УОВЦ «Оріон». 2019. 144 с.

20. Гудінг Д., Леннокс Д. Світогляд: для чого ми живемо і яке наше місце у світі. Київ : УБТ, 2003. 416 с.

21. Дейнека В. В., Кучера Т. М. Актуальні проблеми свідомості як детермінанти формування світоглядної культури особистості в умовах перехідного суспільства // Людинознавчі студії : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка. Серія Філософія. Дрогобич : Вимір, 2015. С. 63–67.

22. Державний стандарт початкової освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 21.02.2018 № 87. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF>.

23. Добровольська Л. Н., Чорновіл В.О. Формування компетентностей молодших школярів у групі продовженого дня : навчально-методичний посібник. Черкаси : Видавництво Комунального навчального закладу «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради», 2016. 124 с.

24. Доценко В. В. Зоопсихологія : навч. посіб. Харків, 2019. 240 с.

25. Жадько В. А. Філософія як гуманістичний світогляд : наук. моногр. Запоріжжя : Новий Світ–2000, 2019. 200 с.

26. Закон України «Про освіту» №2145-VIII від 05.09.2017 зі змінами 2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.

27. Засекіна Т. Аналіз підручників інтегрованого курсу «Я досліджую світ» // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць. Вип. 24. 2020. С. 67-77.

28. Екологічна культура особистості. З досвіду роботи закладів фахової передвищої освіти : метод. реком. Київ, 2022. 207 с.

29. Інтегративний підхід: актуальність, сутність, особливості впровадження в умовах початкової школи : навч.-метод. посіб. / уклад.: Н. Б. Ларіонова, Н. М. Стрельцова. Харків : «Друкарня Мадрид», 2018. 76 с.
30. Інтегрований курс «Я досліджую світ». Навчання на основі запитів. URL: <https://edera.gitbook.io/glossary/metodikivikladannya-u-1-klasi/worldю>. 2018.
31. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції : підручник. Київ : Книга, 2005. 528 с.
32. Концепція Нової української школи. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>.
33. Лук'янюк В.В. Інтерактивні прави на уроках в початковій школі : методичні рекомендації. На урок. 2018. URL: <https://naurok.com.ua/interaktivnivpravi-na-urokah-v-pochatkoviy-shkoli-54777.html>.
34. Максимова О. О. Ознайомлення дітей з суспільним довкіллям : навч. посіб. Житомир : Вид-во Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка, 2022. 175 с.
35. Марків В. М. Теорія виховання : навч.-метод. посіб. Кривий Ріг : КПІ, 2015. 241 с.
36. Матійків І. М. Тренінг емоційної компетентності : навч.-метод. посіб. Київ : Педагогічна думка, 2012. 112 с.
37. Методика навчання природознавства в старшій школі : метод. посіб. / [К. Ж. Гуз, О. С. Гринюк, В. Р. Ільченко та ін.]. Київ : КОНВІ ПРІНТ, 2018. 192 с.
38. Методологічні засади організації групової роботи на уроках біології у 8 класі / С.О. Осипенко. Полтава, 2022 . С. 41.
39. Методологія наукової діяльності : навч. посіб. Вид. 2-е, допов. / за ред. Д. В. Чернілевського. Вінниця : Вид-во АМСКП, 2010. 484 с.

40. Навчальні програми для 1-4 класів [Електронний ресурс]. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli>.

41. Підготовка студентів майбутніх учителів початкових класів до формування світогляду дітей молодшого шкільного віку в процесі пізнавально-дослідної діяльності : дипломна роб. Миколаїв, 2010.

42. Поліщук Р. М. Культурна ідентичність як субстанційний чинник формування світогляду українського народу в епоху глобалізації : дис. ... канд.. філос.. наук : спец. 09.00.05 Історія філософії. Львів, 2017. – URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/01/dis_polishchuk.pdf.

43. Пометун О.І., Пироженко Л.В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : Наук.-метод. посібн. / За заг. Ред. Пометун О.І. Київ : А.С.К., 2013. 192 с.

44. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. Київ : Генеза, 2006. 328 с.

45. Пометун О. І. Нова українська школа : розвиток критичного мислення учнів початкової школи : навч.-метод. посіб. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2020. 192 с.

46. Практикум з педагогіки : навч. посіб. Вид. 2-е, допов. і перероб. / за заг. ред. О. А. Дубасенюк, А. В. Іванченка. Житомир : Житомир. держ. пед. ун-т, 2002. 482 с.

47. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року : Розпорядження КМУ від 14 грудня 2016 р. № 988-р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/988-2016-%D1%80#Text>.

48. Проектна діяльність інтерактивними методами навчання : навч.-метод. посіб. / уклад.: В. А. Яковлева, Н. В. Полісько. Кривий ріг : П. А. Іванов, 2018. 167 с.

49. Психологічні ресурси взаємодії школи, сім'ї, громади : практич. посіб. / за ред. Г. М. Бевз, М. С. Каніболоцької. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2021. 134 с.

50. Рижак Л. Філософія як рефлексія духу : навч. посіб. Львів : Вид. центр Львів. Нац. ун-ту ім. І. Франка, 2009. 640 с.

51. Рославець Р., Пріма Д., Орлова С. Методика навчання інтегрованого курсу «Я досліджую світ» (природнича, соціальна і здоров'язбережувальна освітня галузь) у початковій школі : навч.-метод. посіб. для студ. вищ. пед. навч. закладів ОПП «Початкова освіта». Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2022. 181 с.

52. Свириденко А. В. Екологічне виховання учнів початкових класів в процесі гурткової діяльності [Електронний ресурс]. URL: <http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/5315/1/%D1%81%D1%82%20%D0%A1%D0%B5%D1%80%D1%8E%D0%BA.%D0%A1%D0%B2%D0%B8%D1%80%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BD%20%D0%95%D0%BA%D0%BE%D0%BB%20%D0%B2%D0%B8%D1%85.pdf>.

53. Сехіна О. Г. Екологічна освіта молодших школярів шляхом впровадження інноваційних технологій. Педагогіка в системі гуманітарного знання : матер. міжнар. наук.-практич. конф. (Одеса, 13–14 берез 2015 р.). Херсон : Гельветика, 2015. С. 87–90. URL: <http://www.molodyvcheny.in.ua/files/conf/ped/08march2015/30.pdf>.

54. Сисоєва С. О. Інтерактивні технології навчання дорослих : навч.-метод. посіб. Київ : ЕКМО, 2011. 324 с.

55. Сучасне виховання в практиці роботи педагогів професійно-технічної освіти : [збір. виховних заходів] / [укл.: Л. В. Сліпчишин]. Львів : НМЦ ПТО у Львів. обл., 2014. 384 с.

56. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : Наук.-метод. посібник. Київ : А.С.К., 2016. 144 с.

57. Тимофеева І. Б. Методика викладання інтегрованого курсу «Я досліджую світ» (природнича освітня галузь) : навч.-метод. посіб. для здобувачів вищої освіти за освітнім ступенем «Бакалавр» спец. 013 Початкова освіта. Маріуполь : МДУ, 2022. 124 с.

58. Хайрулліна Ю. О. Світоглядна культура особистості: структурно-функціональний аналіз : монографія / Ю. О. Хайрулліна. Київ : Вид-во Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2011. 235 с.

59. Хитра З. М. Генеза проблеми формування в учнів цілісної картини світу в початковій школі (90-ті роки ХХ століття – початок ХХІ століття). Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. Педагогіка і психологія. Ялта, 2013. Вип. 41, ч. 5. С. 311–319. <https://core.ac.uk/download/pdf/33690106.pdf>

60. Хом'як І. В. Історія екології : навч. посіб. Житомир : Вид-во Житомир. Держ. ун-т ім. І. Франка, 2023. 310 с.

61. Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / підгот. тексту, мовна ред. та вступ. ст. Леоніда Ушкалова. Харків : Акта, 2003. 432 с.

62. Філософія : курс лекцій для студ. усіх напрямів підготовки усіх форм навчання / відп. ред. Г. Є. Аляєв. Полтава : Полтав. нац. техн. ун-т, 2012. 288 с.

63. Фіцула М. М. Педагогіка : навч. посіб. Вид. третє, перероб. і допов. Тернопіль : Навчальна книга-Богдан, 2013. 230 с.

64. Цезарюк Є. А., Мартинова О. К. Формування наукового світогляду на уроках природознавства. Становлення і розвиток педагогіки : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 23–24 груд. 2016 р.). Херсон : Гельветика, 2016. С. 67–70. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/ped/19dec2016/24.pdf>10.